

„Novo poslije staroga.“ O ikonografiji prve kršćanske umjetnosti
Dino Milinović, Nova post vetera coepit: ikonografija prve kršćanske umjetnosti, Zagreb: FF press, Hrvatska sveučilišna naklada, 2016., 474. str.

Pojava i razvoj najranijih kršćanskih zajednica i danas je predmetom istraživanja mnogih znanstvenika, a pritom preživjeli spomenici ili, pak, njihovi ulomci ponajbolje svjedoče o tim istim zajednicama. Tako je za povjesničare umjetnosti analiza sačuvanih materijala krajnje nužna, no ujedno i nemoguća bez poznavanja njihove ikonografije, koja je neshvatljiva bez poznavanja šireg kulturnog konteksta u kojemu nastaju. Upravo se tom kompleksnošću ikonografije najranije kršćanske umjetnosti uspješno bavi dr. sc. Dino Milinović u svojoj knjizi *Nova post vetera coepit: ikonografija prve kršćanske umjetnosti*. Čitajući ovo djelo, sasvim se jasnim pokazuje obujam znanja o brojnim političkim, društvenim i kulturnim zbivanjima određenog razdoblja, pa tako u ovom slučaju onog ranokršćanskoga, kojim znanstvenik mora raspolagati kako bi se mogao vješto nositi s odabranim zadatkom, koji je ovaj autor veoma uspješno odradio. Zamišljena kao sveučilišni udžbenik, knjiga je prvenstveno pisana kao prilog razvoju znanstvene discipline povijesti umjetnosti, no lako može naći zainteresirane čitatelje i u široj (neakadskoj) publici. Uz početne uvode, sastoji se od triju dijelova, pri čemu se u osam poglavlja detaljno obrađuje ranokršćanska umjetnost i njena ikonografija, a iscrpni popisi ilustracija, bibliografije i kazala omogućuju svakom zainteresiranom čitatelju daljnje vlastito istraživanje ove teme.

Već u samom Uvodu autor ističe jednu od najčešćih grešaka koju su mnogi raniji istraživači (prvenstveno 18. i 19. stoljeća) ponavljali, a to je sagledavanje kasne antike, u čijem se kontekstu javlja ranokršćanska umjetnost, kao manje vitalnog razdoblja poistovjećenog s pojmovima krize i dekadencije u odnosu na samu antiku koja je, pak, predstavljala civilizacijski model i obrazac dobrog ukusa. Autor ovdje naglašava simptomatičnu podvojenost u interpretaciji kasne antike, tj. njezina kontinuiteta ili prekida s ranijom antičkom tradicijom. U prilog potonjemu govorili su mnogi povjesničari umjetnosti, prepoznajući promjenu likovnog izraza prvenstveno u spomenicima iz vremena Antonina (optička umjetnost, *horror vacui*, frontalnost, linearnost, izokefalija), koji je bio nepoznat ili rijedak u antičkoj umjetnosti. No, Milinović ističe kako te promjene stila nisu samo plod prevladavajućega likovnog ukusa i estetskog promišljanja, već posljedice ciljane političke obnove u vrijeme pojedinih vladara ili specifičnih političkih ideja poput tetrahije. Stoga se prepoznatljivost kasnoantičke umjetnosti ne treba određivati u okviru linearnog stilskog razvitka, već se prepoznaje u prilagodbi tradicionalnih formula specifičnim kontekstima (javni, zagrobni, kulturni) te potrebama promijenjenog društva u kojemu kršćanstvo dobiva sve veći broj sljedbenika, što u konačnici uvelike utječe na odabir same likovne forme.

Prvi dio knjige posvećen je brojnim promjenama koje su najavile kasnu antiku, a koje se ponajbolje vide na ekonomskoj i društvenoj slici. No, interpretacije tih promjena različite su: dok jedni istraživači govore o tmurnoj ekonomskoj situaciji, drugi, pak, ističu kako su one oblikovane političkom i vojnom evolucijom, a pritom su argumenti obiju strana vjerno izneseni i uzeti u obzir. Velika pozornost pridaje se i procesima globalizacije i decentrali-

zacije Carstva, zbog čega grad Rim postupno gubi na političkom utjecaju, a usporedno s tim raste značenje i uloga vladara, u čijoj se osobi postupno utjelovljuje Carstvo. Sve snažniji utjecaji s Istoka te porast broja stranih kultova i misterijskih religija dovode u krizu tradicionalnu religioznost, za koju autor jasno pokazuje kako nije jednoznačna, ali je usko vezana s prošlošću obitelji, skupine i šire zajednice. Tu privatnu i javnu prošlost bilo je nužno isticati, zbog čega su u nekim segmentima helenističko-rimskim svijetom dominirali slika i znak, kako na predmetima za svakodnevnu uporabu, zidovima i podovima rimskih *domusa* tako i na brojnim građevinama i spomenicima javnog karaktera. Zbog ekonomske krize, od 3. stoljeća broj javnih spomenika i skulpture drastično opada, no vidljivo se širi zagrobna umjetnost, točnije, produkcija sarkofaga, čija dekoracija postaje sve razrađenija, a s vremenom je prihvaćaju i kršćani, ali ne bez početnog protivljenja crkvenih otaca te tako slika postaje i dio kršćanske kulture.

Počecima kršćanske umjetnosti autor se posvećuje u drugom dijelu knjige te njene korijene istražuje i u judaističkoj umjetnosti u kojoj se krajem 2. i početkom 3. stoljeća nailazi na figuralne primjere poput onih u Dura Europosu, što predstavlja potpuni preokret u dotadašnjem teološkom stavu judaizma, a čiji uzrok nije jednostavno utvrditi. S vremenom kršćanstvo sve snažnije prihvaća izražajnu moć slike te se njome obilno koristi, dok je se judaizam, pak, ubrzo sasvim odriče. Autor ističe kako se kršćansku sliku pritom ne treba promatrati izdvojeno iz korpusa (kasno)antičke umjetnosti, već kao jednu od grana religijske umjetnosti Rimskog Carstva koja ima brojne sličnosti sa srodnim religijama, a dominantna postaje tek krajem 4. stoljeća, kada Teodozije kršćanstvo proglašava državnom religijom. Zato, kada govori o ovim najranijim razdobljima, autor donosi primjere isključivo iz zagrobnog konteksta, poput slika i slika-znakova na zidovima katakombi, nadgrobnih mozaika i sarkofaga, pri čemu je pohvalno kako je, osim poznatih svjetskih, iznesen i velik broj hrvatskih primjera poput onih iz Salone. Zbog nesumnjive brojnosti takvih narudžbi kršćanskih zajednica u gradu Rimu, autor smatra kako ikonografija prve kršćanske umjetnosti nastaje u okviru redovite radioničke proizvodnje, što na temelju učestalosti nalaza te povijesnog konteksta svakako djeluje najuvjerljivijim objašnjenjem.

Posljednji, treći dio knjige posvećen je razvoju kršćanstva u 4. stoljeću i Konstantinu – osobi od presudnog značenja za budućnost kršćanstva. No, autor napominje kako 313. godina i Milanski edikt pritom nisu imali trenutnog odjeka u kršćanskoj ikonografiji jer takav razvoj političkih događanja tadašnju Crkvu, kao dobro ustrojenu organizaciju, nije zatekao nepripremljenu, a njezini vjernici prisutni su u svim slojevima društva te je i umjetnost ostala vezana uz zagrobni kontekst i reljefno ukrašene sarkofage. Ipak, 313. godina nesumnjivo je preokrenula odnose moći u društvu u korist kršćana s obzirom na to da je sâm car postao zaštitnik i pokrovitelj njihove zajednice te u konačnici i član, a promjene koje su time potaknute odrazile su se i na likovno izražavanje. Tako postaje shvatljivo korištenje brojnim spolijama na Konstantinovu slavoluku, krizmonima na predmetima osobne upotrebe ili, pak, carskom ikonografijom prilikom prikaza Krista koji se više ne prikazuje samo kao Dobri pastir već kao i zakonodavac i sudac. Sve ove promjene upućuju na posebno zanimljivu pojavu postupnog prožimanja starog i novog, tj. kršćanstva i klasične kulture, koja je za elitu tog vremena dio naslijeđene tradicije i znak pripadnosti rimskim (aristokratskim) vrijednostima, a ne nužno poganstva. Sukladno s time, dolazi i do promjene ukusa od samostojećih skulptura prema reljefima manjih dimenzija te upotrebi novih (iako ranije poznatih) materijala i tehnika poput polikromnih mozaika ili, pak, bjelokosnih reljefa i reprezentativnih srebrnih posuda ceremonijalnog karaktera.

Uhvativši se ukoštac s jednim od najdinamičnijih i dosad slabo rasvijetljenim razdobljem pojave i razvoja kršćanstva i njegove umjetnosti, autor je sistematično i pregledno, nizom primjera, povezao i predložio brojna rješenja interpretacije ranokršćanskih umjetničkih djela i njihove ikonografije, što u povijesti umjetnosti, pogotovo ranijih razdoblja, nažalost, još uvijek nije česta pojava, čime ova knjiga predstavlja uzor koji je vrijedno slijediti budućim istraživačima. Ono što bi čitanje djela svakako olakšalo jest umetanje bilježaka na dnu stranica, a ne na kraju većih dijelova te donošenje još više slikovnih materijala, ponajviše onih na koje se autor posebno referira.

Marija Bijelić

Povijest letećih žena: od božica do vještica, od mističarki do avijatičarki

Serinity Young, Women Who Fly: Goddesses, Witches, Mystics, and Other Airborne Females, New York: Oxford University Press, 2018., 358 str.

Početak ove godine svjetlo je ugledala najnovija knjiga Serinity Young, više znanstvene suradnice u Američkom prirodoslovnom muzeju te vanjske suradnice na njujorškom Queens Collegeu. Djelo *Women Who Fly: Goddesses, Witches, Mystics, and Other Airborne Females* treća je knjiga spomenute autorice (prethodne su dvije *Courtesans and Tantric Consorts: Sexualities in Buddhist Narrative, Ritual, & Iconography* i *Dreaming in the Lotus: Buddhist Dream Narrative, Imagery, and Practice*). U prethodnim se dvjema knjigama ponajviše bavila interdisciplinarnim proučavanjem budističkih tekstova, što se ogleda i u njezinu najnovijem radu u kojem je ipak učinila iskorak iz okvira jedne religije u kulturnu historiju i historiju žena istražujući lik leteće žene u brojnim svjetskim religijama tijekom povijesti. S tim u vezi potrebno je reći kako se autorica nije vodila mišlju da svoje djelo uklopi u određenu disciplinu, nego je, rabeći ponajprije metodološki okvir književne teorije, analizirala brojne tekstove većinom religijske prirode tražeći u njima lik leteće žene te ga kontekstualizirala uzimajući u obzir društvene i povijesne okolnosti u kojima je tekst nastao. Upravo taj međuodnos letećih žena i njihovih inherentnih karakteristika (let, sloboda, junaštvo, transcendentnost, imanentnost, mogućnost promjene oblika) te društveno-povijesnih prilika u kojima su se one javljale, bilo kao njihov odraz ili uzrok, srž je ove knjige. Djelo *Women Who Fly: Goddesses, Witches, Mystics, and Other Airborne Females* stoga je svojevrsna tipologija fenomena letećih žena koja zahvaća u brojne kulture, religije, mitove i vjerovanja u različitim stadijima ljudskoga postojanja te u njima traži lik leteće žene koji u feminističkom čitanju teksta postaje utjelovljenje ženske moći koja počiva na seksualnosti, dok muškarci imaju samo jednu želju: zauzdati i kontrolirati tu moć. Ovakav pristup iznjedrio je knjigu koja također može poslužiti kao početna točka za buduće historijske komparativne studije koje će se baviti, primjerice, položajem žena u

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI

50

BROJ 2

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

The logo for FF press, featuring the letters 'FF' in a stylized font with a horizontal line through them, followed by the word 'press' in a lowercase, sans-serif font.

ZAGREB 2018.

RADOVI ZAVODA ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Knjiga 50, broj 2

Izdavač / Publisher

Zavod za hrvatsku povijest
Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
FF-press

Za izdavača / For Publisher

Vesna Vlahović Štetić

Glavni urednik / Editor-in-Chief

Hrvoje Gračanin

Izvršni urednik / Executive Editor

Nikola Anušić

Uredništvo / Editorial Board

Bruna Kuntić-Makvić (stara povijest/ancient history), Zrinka Nikolić Jakus (srednji vijek/
medieval history), Hrvoje Petrić (rani novi vijek/early modern history), Željko Holjevac
(moderna povijest/modern history), Tvrtko Jakovina (suvremena povijest/contemporary history),
Silvija Pisk (mikrohistorija i zavičajna povijest/microhistory and local history),
Zrinka Blažević (teorija i metodologija povijesti/theory and methodology of history)

Međunarodno uredničko vijeće / International Editorial Council

Denis Alimov (Sankt Peterburg), Živko Andrijašević (Nikšić), Csaba Békés (Budapest), Rajko
Bratož (Ljubljana), Snježana Buzov (Columbus, Ohio), Svetlozar Eldarov (Sofija), Toni Filiposki
(Skopje), Aleksandar Fotić (Beograd), Vladan Gavrilović (Novi Sad), Alojz Ivanišević (Wien),
Egidio Ivetić (Padova), Husnija Kamberović (Sarajevo), Karl Kaser (Graz),
Irina Ognyanova (Sofija), Géza Pálffy (Budapest), Ioan-Aurel Pop (Cluj),
Nade Proeva (Skopje), Alexios Savvides (Kalamata), Vlada Stanković (Beograd),
Ludwig Steindorff (Kiel), Peter Štih (Ljubljana)

Izvršni urednik za tuzemnu i inozemnu razmjenu /

Executive Editor for Publications Exchange

Martin Previšić

Tajnik uredništva / Editorial Board Assistant

Dejan Zadro

Adresa uredništva/Editorial Board address

Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Zagreb,
Ivana Lučića 3, HR-10 000, Zagreb
Tel. ++385 (0)1 6120 150, 6120 158, faks ++385 (0)1 6156 879

Časopis izlazi jedanput godišnje / The Journal is published once a year

Časopis je u digitalnom obliku dostupan na / The Journal in digital form is accessible at
Portal znanstvenih časopisa Republike Hrvatske „Hrčak“
<http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>

Financijska potpora za tisak časopisa / The Journal is published with the support by
Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske

Časopis je indeksiran u sljedećim bazama / The Journal is indexed in the following databases:
Directory of Open Access Journals, EBSCO, SCOPUS, ERIH PLUS, Emerging Sources Citation
Index - Web of Science

Naslovna stranica / Title page by
Iva Mandić

Grafičko oblikovanje i računalni slog / Graphic design and layout
Marko Maraković

Lektura / Language editors
Samanta Paronić (hrvatski / Croatian)
Dražen Nemet (engleski / English)

Tisak / Printed by
Tiskara Zelina, Sv. Ivan Zelina

Naklada / Issued
200 primjeraka / 200 copies

*Časopis je u digitalnom obliku dostupan na Portalu znanstvenih časopisa
Republike Hrvatske „Hrčak“ <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*

*The Journal is accessible in digital form at the Hrcak - Portal of scientific
journals of Croatia <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*